
Promluvili o zlu

Milan Hes

NAKLADATELSTVÍ
EPOCHA

Milan Hes

Promluvili o zlu

Holocaust mezi dějinami a pamětí...

Nakladatelství
Epocha

Milan Hes

Promluvili o zlu

Holocaust mezi dějinami a pamětí...

NAKLADATELSTVÍ
EPOCHA

Milan Hes: Promluvili o zlu

Copyright © Milan Hes, 2013

Cover © Helena Jiráková, 2013

Czech Edition © Nakladatelství Epoque, Praha 2013

ISBN 978-80-7425-191-7

Obsah

Úvod.....	9
1. Paměť a dějiny	13
1.1. Minulost v dějinách, minulost v paměti	13
1.2. Paměť jako nástroj i předmět nekonvenčního dějepisectví	25
2. Zájem o paměť.....	29
2.1. Nesamozřejmost otázky po vzestupu tématu paměti	29
2.2. Technika, technologie a paměť.....	31
2.3. Paměť jako součást sebereflexe současné civilizace	37
2.4. Přeživší šoa jako živoucí výzva pro zachování paměti	40
2.5. Demokratické společnosti a nárůst politické participace jako podněty pro nárůst zájmu o paměť	44
3. Potlačení a ztráta kolektivní paměti	57
3.1. Individuální paměť a problematika zapomínání	57
3.2. Kolektivní paměť.....	62
3.3. Příklad první: Paměť židovská – vzorový vztah k paměti?	70
3.4. Ztráta kolektivní paměti – obraz mýtu	75
3.5. Ztráta kolektivní paměti – situace „jednorozměrného člověka“	81
3.6. Ztráta kolektivní paměti – prostředí nedemokratické vlády	90
3.7. Příklad druhý: Potlačení paměti šoa	101
4. K charakteru vzpomínek přeživších v memoárové literatuře šoa	133
4.1. Nárůst zájmu o paměť přeživších mezi širokou veřejností.....	134
4.2. Kolektivní paměť šoa a memoárová literatura.....	138
4.2.1. Intelektuál a paměť šoa	143
4.2.2. Kategorie reflektované subjektivity	148

4.2.3. Autor se ptá sám sebe, zda má „právo“ vypovídat.....	153
4.2.4. Emoce a autorský text	163
4.2.5. Motivace k literárnímu zpracování vlastních vzpomínek	169
5. Místo paměti šoa – Centrum vizuální historie Malach	179
5.1. Vznik a fungování míst paměti	180
5.2. Moderní místo paměti - stručné představení Centra vizuální historie Malach	188
5.3. Audiovizuální archiv	195
6. Vzpomínky pamětníka – metahistorie šoa	205
6.1. Svědectví pamětníků – obecné předpoklady	206
6.2. K záměrům rozboru audiovizuálního svědectví	214
6.2.1. Co umožnilo přežít?	219
6.2.2. Pocity přeživších po osvobození – prostředí paměti šoa.....	228
6.2.3. Vliv psychiky přeživších na možnosti a charakter vzpomínání	238
6.2.4. Ochota a motivace přeživších vyprávět o prožitku šoa	253
6.2.5. Příklad třetí: Úkryt, ghetto a tábor v paměti přeživších. Krátké zamyšlení nad významem „klíčové“ vzpomínky v kontextu pamětníkova vyprávění.	273
7. Audiovizuální svědectví v edukačním prostředí	281
7. 1. K didaktickým aspektům audiovizuálního svědectví šoa – úvodní zamyšlení	282
7.2. Oral history a edukační prostředí.....	285
7.3. Školní historický pramen	300
7.4. Specifika audiovizuálního svědectví jako školního historického pramene.....	308
Závěr	325
Seznam literatury a pramenů	327

„Z tábora jsme vyšli obnažení, vyrabovaní, vyprázdnění a dezorientovaní – a trvalo dlouho, než jsme se opět naučili každodenní řeč svobody. Užíváme ji ostatně ještě dnes s pocitem nepatříčnosti a bez opravdové důvěry v její platnost.“

Jean Améry

Úvod

Předkládaná práce si klade za cíl nahlédnout vzájemný vztah mezi dějinami a pamětí, a to s důrazem na didaktické využití paměti přeživších šoa.¹ Paměť je zde pojímána jako fenomén, který může významnou měrou napomáhat k utváření historického vědomí. Není tak představována jako konkurence, či dokonce hrozba pro odbornou historiografii, ale naopak jako vazba k minulému, se kterou lze při poznávání dějin smysluplně spolupracovat. Paměť dokáže přinášet svébytné pohledy na proběhlé historické události, nezřídka poodkrývá témata doposud skrytá či tabuizovaná, umožňuje do veřejně sdíleného vztahu k minulému vstupovat jedincům a skupinám z řad dlouhodobě mlčících či přehlížených.

Vycházíme z toho, že paměť přeživších šoa je výrazným příkladem generační paměti, který by neměl upadnout v zapomenutí. V českém prostředí byl sice jistý zájem o vzpomínky přeživších patrný ihned po skončení války, celospolečensky rozšířeným jevem se však stal (s krátkou výjimkou šedesátých let) až v posledních dvou desetiletích. Do určité míry jsme svědky procesu, který v západoevropském a severoamerickém prostředí započal již před více jak padesáti lety a vrcholil přibližně v devadesátých letech 20. století. Pozornost, jež začala být věnována vzpomínkám přeživších šoa, představuje jeden z nejdůležitějších důvodů, který ve svém důsledku vedl k všeobecnému nárůstu obliby fenoménu paměti.

1 Autorem knihy je místo frekventovanějšího pojmu „holocaust“ preferován pojem „šoa“. Domníváme se, že podstatu toho, co se židům během nacisty organizované genocidy stalo, lépe vyjadřuje právě hebrejský termín „šoa“. V hlavním textu se pojem „holocaust“ vyskytuje v citacích, v kterých byla respektována podoba originálního textu. Slovo „žid“ bude v této práci psáno s malým začátečním písmenem. Pouze v citacích bude respektován také tvar s počátečním velkým písmenem.

V textu není sledována pouze otázka narůstajícího zájmu o paměť. Rovněž jsou připomínány četné snahy historickou paměť ovládat, dezinterpretovat a zneužívat k nejrůznějším (převážně politickým) cílům. Mezi typické příklady často účelového nakládání s pamětí, kterým je věnována zvláštní pozornost, patří zacházení s pamětí šoa. Obzvláště v komunistických režimech se dlouhodobě jednalo o téma, které patřilo mezi soustavně přehlížené a potlačované. I z tohoto důvodu nenacházela v Československu podstatná část přeživších odvahu vystoupit se svými prožitky na veřejnost. Očití svědci šoa tak často nevyprávěli o svých zážitcích ani v rodinném prostředí a obvykle se odhodlali poskytnout svědectví až po změnách, které započaly v listopadu 1989.

V knize jsou nejprve analyzována svědectví pamětníků, kteří o svých zkušenostech pojednali v autobiografickém textu. Po nich následuje interpretace svědectví těch přeživších, kteří se jako narátoři aktivně podíleli na konkrétním orálně historickém projektu. V obou případech je pozornost věnována rovinám pamětníkova vyprávění, ve kterých se zabývá vztahem k vlastní paměti a vzpomínání. Uvědomujeme si totiž, že ačkoli jsou tyto vrstvy paměti její podstatnou součástí, zpravidla se v běžně zveřejněných svědectvích objevují jen v minimální míře. Tematicky se tedy jedná především o popis obtíží a překážek nejrůznějšího charakteru, jež podle vypravěče akt vzpomínání provázely nebo ho podstatnou měrou komplikovaly. Jako velmi důležité se rovněž ukazuje i pamětníkovo zamyšlení nad případným potlačením vzpomínky na prožité. Cenné jsou také postřehy, které poodhalují motivaci k zaznamenání vlastních vzpomínek. Svědkovo případné přemítání nad významem „aktuálně“ zachycených vzpomínek pro něj samotného, jeho blízké a další možné příjemce mediálního sdělení nám nabízí možnost hodnotit na svědectvích pamětníků nejen ryze dějinný obsah vzpomínek, ale také jejich stejně důležitou rovinu současnou. Interpretace audiovizuálních svědectví pamětníků je tak v našem případě převážně zamyšlením nad charakterem vzpomínání konkrétních osob, které prošly hrůzami šoa.

Svébytný prostor v předkládaném textu zaujímá úvaha nad tím, jaké možnosti poznávání minulosti může pro historiografii, didaktiku dějepisu i širokou veřejnost přinášet konkrétní archiv vizuální historie. Text se snaží názorně ukázat to, jak se moderní úložiště elektronických dat může stát nejen skutečně živým místem paměti, ale rovněž funkčním edukačním prostředím. Ti z přeživších šoa, kteří se nakonec rozhodli poskytnout svědectví, to často učinili také proto, aby nabídli možnost poučení následujícím generacím.

Přes aktuálnost tématu historické paměti šoa je třeba konstatovat, že v českém ani slovenském prostředí neexistuje doposud v didaktice dějepisu významnější práce, která by se detailněji věnovala otázkám rozboru „charakteristických znaků“ autobiografické paměti. Předkládaná kniha chce být alespoň skromným příspěvkem k této otázce. Ráda by se také ve vztahu ke sledované problematice stala podnětem k dalším mezipředmětovým bádáním i jistou nabídkou konkrétního využití audiovizuálního svědectví pamětníka šoa jako školního historického pramene. S velkou pravděpodobností se totiž i v námi předkládaném případě ukazuje, že tento druh „historické informace“ je pro současné žáky a studenty velmi atraktivní a blízký.

V nejobecnějších rovinách pojetí kolektivní paměti vychází předkládaná studie především z textů francouzského sociologa Maurice Halbwachse a německého egyptologa Jana Assmanna. Při řešení otázky narůstajícího zájmu o historickou paměť se opírá o myšlenky polského historika Marcina Kuly a již zmíněného Jana Assmanna, jehož kniha „Kultura a paměť“ se stala rovněž cennou inspirací k vymezení pojetí školního historického pramene. Při sledování možností využití oral history a audiovizuálního svědectví v edukačním prostředí nachází práce oporu zejména v přístupech anglického historika Roberta Stradlinga a slovenského didaktika Viliama Kratochvíla. Dodejme, že v souvislosti se zde představovaným chápáním pojetí didaktiky dějepisu, v rámci kterého je pojednáno o sledovaném tématu historické paměti šoa, se rovněž ukázaly jako velmi podnětné úvahy historika a didaktika Zdeňka Beneše.

Paměť a dějiny

„Paměť je lidskou schopností podržet některé prvky minulosti; základem vztahu k minulosti je proto paměť.“

Tzvetan Todorov

Položme si v úvodní kapitole nejprve otázku, jaký je vztah mezi dějinami a pamětí? Německý egyptolog Jan Assmann, na jehož teoretické úvahy bude v následujících pasážích textu poměrně často odkazováno, přišel s tezí, jejímž jádrem je tvrzení o tom, že „současný“ bouřlivý zájem o paměť vede ke změně humanitní vědy jako takové. K této otázce uvádí: *„...kolem pojmu vzpomínky (se) buduje nové paradigma věd o kultuře, které umožní pohlédnout na rozmanité kulturní fenomény a oblasti – umění a literaturu, politiku a společnost, náboženství a právo – v nových souvislostech.“*²

1.1. Minulost v dějinách, minulost v paměti

V duchu výše citovaného Assmannova vymezení tedy nemá smysl proti sobě ostře stavět „pravdu historické vědy“ a „pravdu subjektivně laděné reflexe

2 J. ASSMANN, *Kultura a paměť*, Praha 2001, s. 15.

autobiografického vyprávění,³ prostřednictvím kterého je vždy vzpomínka realizována. Naopak by tato spjatost historie a paměti měla být obzvláště pro historii něčím samozřejmým, cenným a obohacujícím. Možná je to v duchu slov Georga Didi-Hubermana pro historika celkem zásadní rozhodnutí vzít na vědomí, že paměť je smysluplným východiskem našeho „žitého vztahu k dějinám“⁴ a k soustavnému poznávání minulosti. Je také podle Didi-Hubermana důležitou skutečností, že paměť je zakotvena v přítomnosti vzpomínajícího. Ovšem ani dějiny nereflktujeme z jiného časového rozměru, než je naše současnost. Oba přístupy se v zásadě prostupují. Jsou si blízké. *„Je to paměť, ktorej sa historik dovoľáva a skúma ju, nie presne minulosť. Nejestvuje iná história ako memoratívna a mnemotechnická: povedať to je sice samozrejmosť, znamená to však nechať preniknúť vlka do košiara vedeckosti. Pamäť je totiž psychická vo svojom fungovaní a anachronická vo svojich účinkoch montáže, rekonštrukcie alebo precedencia času. Nemôžeme akceptovať memoratívny rozmer histórie, abysme zároveň neakceptovali jej zakotvenie v nevedomí a jej anachronický rozmer,“*⁵ konstatuje Georges Didi-Huberman. Je pravděpodobné, že ve výše uvedené charakteristice Didi-Huberman jasně pojmenoval obtíže, pro

3 K otázce pojmu „autobiografické vyprávění“ možno doplnit alespoň krátkou charakteristiku, kterou uvádí Douwe Draaisma. *„Již asi tak dvacet let nazývá psychologie část naší paměti, v níž jsou uloženy naše osobní osudy, autobiografickou pamětí. Je to kronika našeho života, dlouhý rejstřík, v němž hledáme, když se nás někdo zeptá na naši první vzpomínku nebo jak vypadal dům, kde jsme bydleli jako děti...“*

In: D. DRAAISMA, *Proč život ubíhá rychleji, když stárneme*, Praha 2009, s. 9.

4 Paměť jako „přítomnou minulost“ či jako „existenciální vazbu k naší dějinnosti“ charakterizuje rovněž francouzský historik Henry Rousso, když k této otázce uvádí: *„Paměť je mentálním zobrazením minulosti, která sa k nej viaže len čiastočne. Možno ju definovať jako přítomnú existenciu alebo přítomnosť minulosti, rekonštruovanú či znovu vytvorenou přítomnosť, ktorá sa v psychike jednotlivcov organizuje okolo zložitej spleti obrazov, slov, pocitov a ktorá spája spomienky, zabudnutia, popretia, potlačenia, a teda ich možný návrat.“* Citován podle: J. LEDUC, *Historici a čas*, Bratislava 2005, s. 92.

5 G. DIDI-HUBERMAN, *Před časom*, Bratislava 2006, s. 41.

kteřé řada historiků může mít nepřekonatelný „problém“ paměť jako vztah k minulému vůbec přijmout.

Paměť by neměla být obcházena laiky ani odborníky. „*Poznání minulosti bez ohledu na to, jak malé může být, vždy začíná pamětí,*“⁶ upozorňují historičky Joyce Applebyová, Lynn Huntová a Margaret Jacobová. Historie se podle výše uvedených autorek knihy „*Jak říkat pravdu o dějinách*“⁷ vlastně nikdy od paměti a vyprávění úplně nevzdálila. Jde spíše o uvědomění si prvků, které mají společné. Jako konkrétní příklady těchto spojitostí historičky uvádějí: „*Tak jako sama paměť má také každé historické dílo strukturu děje zahrnující počátek, střední část a konec. (...) Navzdory ústupu velikých vyprávění si historie nadále uchovává silně vyprávěcí podobu, a to dokonce i v těch nejspecializovanějších monografiích ze sociální a kulturní historie.*“⁸

Domníváme se, že v případě paměti a historie by mělo více jít o vzájemné „smíření“ a spolupráci těchto dvou pohledů. Například Françoise Mayer celkem často v knize „*Češi a jejich komunismus*“⁹ ani nepoužívá striktního odlišení mezi pojmy dějiny a paměť a raději volí „souborné“ označení „*vztah k minulosti*.“¹⁰ Podle francouzské historičky se jedná o „*vztah, který skupiny i jedinci udržují s tím, co bylo dříve*“, o čemž si společně vytvářejí představu.“¹¹ Nebylo by pochopitelně nijak správné (ani principiálně demokratické) pod-

6 J. APPLEBYOVÁ – L. HUNTOVÁ – M. JACBOVÁ, *Jak říkat pravdu o dějinách*, Brno 2002, s. 210.

7 Tamtéž.

8 Tamtéž, s. 189.

9 F. MAYER, *Češi a jejich komunismus*, Praha 2009.

10 Tamtéž, s. 30.

11 Tamtéž, s. 30. Pokud však má přece jen F. Mayer upřesňovat mezi pamětí a historií, pak historii úzce definuje jako „*intelektuální operaci, snažící se zjistit minulá fakta...*“ Paměť je vnímána autorkou naopak v širším rozumění. Klíčovým znakem paměti je však charakteristický rys vztahu k minulosti, který se „*dotýká spíše identity větších či menších společenských celků.*“ In: Tamtéž, s. 31-32.

řídít paměť historií, pohltnit ji a tvrdit, že teprve pod „dozorem historie“¹² se paměť stává alespoň částečně použitelnou alternativou našeho pohledu na minulost. Jak také trefně ke vztahu dějin a paměti napsal filozof Tzvetan Todorov: „...i ze samotného hlediska hledání pravdy není paměť prostě historií se slevou, hrubým materiálem, který je nepoužitelný, dokud není vytříděn historickým sítem.“¹³

Pochopitelně bychom Todorovovu výroku mohli ihned oponovat. Nabízí se například úvaha francouzského historika J. Le Goffa, který naopak tvrdí, že paměť je vlastně jen „surovinou historie“, kterou vědec pečlivou prací dokáže vytřídit, analyzovat a celkově použít. „Příliš upřednostňovat paměť znamená ponořit se do nezvladatelného proudu času.“ „Historie musí paměť objasňovat a pomáhat jí opravit její omyly,“ dodává Jacques Le Goff.¹⁴

Stejně striktně odděluje paměť od historie¹⁵ rovněž i český politolog Pavel Barša, když upozorňuje na to, že paměť je v „daleko větší míře odrazem praktických požadavků přítomnosti než teoretických kritérií pravdy o minulosti.“¹⁶ Oněmi současnými motivy, které živí paměť a vedou ji k veřejnému vystupo-

12 Co když se však naopak za posledních dvacet až třicet let dostáváme do stavu, kdy jsou stále častěji naše zkušenosti o minulosti místo pojmu „dějiny“ označovány slovem „paměť“? K tomuto tvrzení dospěl ve své úvaze „O dějinách a paměti“ například český historik Dušan Třeštík, když nad příkladem školního didaktického materiálu uvedl: „Představujeme si, že to, co je napsáno v učebnicích jako výsledek mlčenlivé dohody historiků, je tak či onak minulostí samotnou. (...) Potíž je v tom, že nic z těchto samozřejmostí již nejméně dvě desetiletí neplatí. (...) ...vědecky garantované dějiny ustupují na celé čáře tomu, čemu se po francouzském vzoru říká paměť.“ In: D. TŘEŠTÍK, *O dějinách a paměti*.

Dostupné na: <http://www.clavmon.cz/archiv/polemiky/prispevky/5HDFtrestik.htm>

13 T. TODOROV, *Paměť před historií*, in: A. Bensa (ed.), *Antologie francouzských společenských věd: Politika paměti*, Praha 1998, s. 44.

14 J. LE GOFF, *Paměť a dějiny*, Praha 2007, s. 9-10, 122.

15 „Historie se neřídí hledáním smyslu, ale pravdy.“ In: P. BARŠA, *Paměť a genocida: úvahy o politice holocaustu*, Praha 2011, s. 32.

16 Tamtéž, s. 19.

vání, míní Pavel Barša především „politické zájmy“ konkrétních skupin, které s využitím paměti chtějí posílit své postavení, upevnit sociálně potřebné „vědomí my“, uspokojit své kulturní potřeby nebo získat ekonomický profit. Jedná se podle Barši o přivlastňování si interpretace minulosti, která je pro danou kolektivní paměť žádoucí a tedy politicky výhodná. Navíc s odkazem na „průkopnickou práci“ Maurice Halbwachse¹⁷ upozorňuje Pavel Barša na to,

-
- 17 Maurice Halbwachs zdůrazňoval dva hlavní rysy, které odlišují kolektivní paměť od historie. V prvním bodu si francouzský sociolog na paměti všímá aktuálně „prožívaného“ vztahu k minulosti, na rozdíl od historie, která již „jen“ rekapituluje proběhlé události, které přehledně rozčlení, analyzuje a interpretuje to, co se v dějinách odehrálo. Paměť takováto přesná pravidla na zacházení s minulostí nemá, minulost je pro ni důvěrně známou součástí vlastní existence. K prvnímu bodu o paměti Halbwachs napsal: *„Je to souvislý proud myšlení, v jehož nepřetržitosti není nic umělého, protože z minulosti uchovává pouze to, co je z ní dosud živé nebo schopné žít ve vědomí skupiny, která ji udržuje. (...) V nepřetržitém vývoji kolektivní paměti nejsou ve skutečnosti jasné dělicí čáry, jako je tomu v historii, ale pouze nepravidelné a neurčité hranice.“* Oproti tomu v případě historie Halbwachs uvádí: *„Historie... člení běh staletí na období, podobně jako dramatik látku tragédie na dějství. (...) Historie, která se vidí jako nezávislá, mimo skupiny a nad nimi, neváhá na proud faktů uplatňovat jednoznačnou a jednou provždy daná dělitka.“* Pro druhý charakteristický bod, který podle Halbwachse odlišuje paměť od historie je typické, že kolektivní paměť se vyskytuje v množství, které v zásadě odpovídá počtu skupin, které touto pamětí disponují. Pro oblast historického poznání je naopak vlastní jakýsi universalismus dějin. K druhému bodu Maurice Halbwachs konstatoval: *„Ve skutečnosti existuje více kolektivních pamětí.“* Kolektivní paměti jsou tak na rozdíl od „světa historie“ mnohočetné. O dějinách podle Halbwachse platí, že *„historie je jednotná a můžeme říci, že jenom jedna. (...) Historický svět je jako oceán, do kterého se vlévají všechny dílčí historie.“* In: M. HALBWACHS, *Kolektivní paměť*, Praha 2009, s. 125-131. Jako reakci na první bod, kterým Halbwachs odděluje dějiny od paměti, uvedme ještě část zamyšlení historika Lubomíra Liptáka. Ve své úvaze navrhuje, aby se do členění dějin vedle dělení na časová období typu staletí, doby vlád jednotlivých panovníků apod., rovněž dostala časová jednotka „lidského života“. Ačkoli to Lipták nijak nezdůrazňuje, předkládá tímto vlastně ideální možnosti přirozeného a smysluplného průniku dějina paměti. K této otázce uvádí: *„Dějiny robia, a čo je horsšie, aj prežívajú živí ľudia. Ako sa vyrovnávajú so svojim údelom, ako reagujú na udalosti, čo očakávajú od života a dejín, to v mnohom záleží od ich skúseností. Teda aj od toho, do akej doby sa narodili a čo prežili. Nieкто meria dejiny*

že historie může být jediná (univerzální). V případě paměti však tuto charakteristickou vlastnost prakticky nalézt nemůžeme. Paměť je ze své podstaty pluralitní. Pavel Barša k tomuto uvádí: „...existuje tolik pamětí, kolik existuje lidských skupin.“¹⁸

Spíše je z námi zastávané pozice k problematice kolektivní paměti inspirativní, aby si vzájemně „pohledy“ historie a paměti vypomáhaly, a především se respektovaly. Historie může právem tvrdit, že na rozdíl od paměti disponuje vědecky objektivnějšími metodami práce, používá pojmosloví, které je možná přesnější, a především mnohdy starší apod. „Obhájci paměti“, jako například Frank Ankersmith, tvrdí, že ona větší „rozvolněnost“ komunikace nemusí být v případě paměti automaticky nevýhodou, která nám brání v hodnotné výpovědi o minulém.¹⁹ Právě u citlivého tématu židovské minulosti z časů druhé světové války se opakovaně objevuje názor, že prožitek obětí a přeživších nelze rekonstruovat z dochovaných písemných pramenů a je nutně zapotřebí vyjít z paměti deníků, memoárů či vyprávění. Je pochopitelné, že argumentační síla tohoto názoru je mnohdy posilována ze strany samotných přeživších. Mají totiž ve velké části pocit, že jejich zkušenost je běžnou prací historiků nezachytitelná. Někteří přeživší studují historiografii šoa, sledují dokumentární filmy, ale přesto mají dále přetrvávající pocit, že vše podstatné rozhodně nezaznělo a vlastně ani zaznít nemohlo.

epochami, iný dynastiami, ďalší stáročiami. Mali by sa však merať aj takou špecifickou časovou jednotkou, akou je ľudský život. “ K tomuto měření navrhuje slovenský historik Ľubomír Lipták používat pomůcku tzv. „generáciomer.“

In: L. LIPTÁK, *Nepre(tr)žitá dejiny*, Bratislava 2008, s. 42–45.

18 P. BARŠA, *Paměť a genocida: úvahy o politice holocaustu*, s. 34.

19 „...pamięć jest wolna od elementu przywłaszczania i intelektualnego zawłaszczenia, który charakteryzuje metaforyczny i ograniczony język historyka.“ In: F. ANKERSMITH, *Pamiętając Holocaust: żałoba i melancholia*, in: E. Domańska (ed.), *Pamięć, etyka i historia*, Poznań 2006, s. 165.

Nejsme ani jednoznačně přesvědčení, že by paměť byla ve srovnání s historií mnohem více náchylná stávat se obětí manipulace, jejímž cílem je hrubě zkreslit náš pohled na minulost. Toto nebezpečí hrozí historii bohužel rovněž. Naopak se domníváme, že historie a paměť mají i přes pochopitelné vzájemné odlišnosti hodně společného. Tzvetan Todorov ke shodným rysům historie a paměti dodává: „Zobrazení světa, ať už je provádí paměť nebo historie, je však vždy výsledkem analýzy a selekce; ²⁰ rozdíl obou spočívá pak spíše ve způsobu analýzy než v její přítomnosti nebo nepřítomnosti.“²¹ Navíc „pravda historie“ není svou povahou vždy a za všech okolností pravdou vědeckou tedy „důvěryhodnější“. Ať již máme na mysli například přírodní zákony, definice práva či poučky z oblasti heraldiky, které čas od času historik při své práci využije, historické usuzování se stejně vždy neopírá o pravdu přesně měřitelného světa. Jeho zdrojem naopak velmi často bývá podle historika Paula Veyna „běžný žitý život“, v kterém se dějiny historiografie nacházejí spolu s pamětí. Tato skutečnost činí kategorie historie a paměti velmi blízkými.²²

Bohužel v minulosti často docházelo k tomu, že vzájemná vazba mezi historií a pamětí byla narušena. „*Toto vytržení paměti dobyvačným a vykořeňujícím tlakem historie jako by způsobovalo zjevení: rozlomení velmi starého pouta totožnosti, konec toho, co prožíváme jako samozřejmé: shody historie a pamě-*

20 K výběrovosti historie a paměti podává výstižnou charakteristiku Břetislav Horyna: „...anamnetický rozum je zásadně selektivní rozum, a to znamená, že paměťově zprostředkovaný vztah mezi rozumem a dějinami není nikdy vyčerpávající, ale je vždycky selektivní, výběrový. (...) Memoria působí, řečeno s jistou dávkou nadsázky, jakoby měla svůj vlastní vkus, který ji vede k tomu, aby něco z minulosti uložila a podle potřeby opět zpřítomnila, a něco jiného zase nechala ve sféře toho, co pomínulo a je pro nás mrtvé, neexistující, bez významu.“ In: B. HORYNA, *Memoria jako kategorie záchrany*, s. 35-36.

21 T. TODOROV, *Paměť před historií*, s. 42.

22 P. VEYNE, *Jak se píšou dějiny*, Červený Kostelec 2010. Paul Veyne o práci dějepisce uvádí: „Především však používá pravdy, jejichž znalost je součástí našeho každodenního života...“ In: Tamtéž, s. 127.

ti,²³ konstatuje nad mnohdy ne příliš fungující kooperací historie a paměti Pierre Nora.

Obdobně upozorňuje na rizika účelové záměny vzpomínky za dějiny filozof Břetislav Horyna. Ke zmiňovanému problému uvádí: „*Pokud ale vzpomínku nahradíme její vědeckou preparací, tzn. postavíme na její místo ´dějiny jako vědu´, vyvstane před námi známý obraz dějin psaných vítězi. Jím znázorňujeme, že jsme uzpůsobili svou anamnetickou kulturu účelové selekci a nyní uchováváme v paměti jen něco, zatímco mnoho jiného vydáváme v zapomnění.*“²⁴ Paměť je vlastně v situaci nechtěné síly, která může „vítězům“ narušovat monopol moci. Je proto vhodnější ji ovládnout, respektive ji neposkytnout potřebný prostor k existenci.

O dopadech nepřirozené dominance dějin nad pamětí se zmiňuje v knize „Čas a vyprávění“ francouzský filozof Paul Ricoeur. Na rozdíl od Břetislava Horyny však důsledek takového stavu hodnotí především z pohledu historie jako vědy. Jaké by bylo dějepiscectví bez „kontakту“ s pamětí, táže se Paul Ricoeur. „*Historiografie totiž může být i bez paměti, pokud ji pohání pouhá zvědavost. Pak směřuje k exotismu...*“²⁵

Vždyť právě na základě vyprávění svědků událostí vznikala první historická díla, která se v evropské tradici vůbec objevila.²⁶ Paměť a dějiny v „počát-

23 P. NORA, *Mezi pamětí a historií: Problematika míst*, s. 8.

24 B. HORYNA, *Memoria jako kategorie záchrany*, Sociální studia 1 (Vzpomínání a paměť), 2010, s. 37.

25 P. RICOEUR, *Čas a vyprávění III*, Praha 2007, s. 270-271.

26 Jan Sokol ke spojitosti vyprávění a historie uvádí: „*Od příběhu se vlastní časovost během života rozvíjí dál směrem k dějinnosti, čili neustálým rozšiřováním vlastního příběhu, sledováním a držením jeho vnitřních souvislostí a souvislostí s příběhy jiných.*“ Z vyprávění však nezískává svůj „původ“ pouze dějinnost, ale může z něj vycházet i literární zobrazení lidského života. „*Jako bytostně mezilidská a intersubjektivní je tedy moje dějinnost vždy už také ´veřejná´ a právě v podobě zvlášť povedených a krásných vyprávění se může od svých autorů oddělovat a žít dál vlastním životem jako ´orální tradice´ a literatura.*“ In: J. SOKOL, *Čas a rytmus*, Praha 2004, s. 290-291.

cích“ celkem přirozeně spolupracovaly, konstatuje v předmluvě knihy „Paměť a dějiny“ francouzský historik Jacques Le Goff. „*Historie tedy byla nejprve vyprávěním, líčením toho, kdo mohl tvrdit: 'Viděl jsem, zaslechl jsem to a to.'*“²⁷ Tato kooperace se však celkem rychle vytratila. Teprve ve dvacátém století se zájem o paměť objevuje ve větší míře a historická věda začíná promýšlet svůj vztah ke kategorii paměti.

Historie tak může nabídnout svůj úhel poznání a částečně odlišným viděním historické zkušenosti pak obohatí naši znalost minulosti pro změnu zase paměť. „*Historie, alespoň ve svých kanonických podobách se upírá ke hmotnému a pokud možno kvantifikovatelnému světu. Naopak paměť uchovává především stopu, kterou vnější události zanechávají v duchu jednotlivců, dává tedy přednost nehmotnému světu duševních zážitků,*“²⁸ uvádí k rozdílu mezi dějinami a pamětí Tzvetan Todorov. Dále k odlišnostem historie a paměti Tzvetan Todorov připojuje poznámku k jazykovému charakteru historického pojmenování na straně jedné a popisu vyprávění, které z paměti vychází, na straně druhé. „*Historie...dává přednost subjektu: je celá blázen do vlastních jmen..., dat a míst, která umožňují přesně lokalizovat, do čísel. (...) Paměť není naopak vůbec důvěryhodná, pokud jde o subjekty: svědkové zapomínají jména osob a míst, pletou si dny, nevědí nic o počtech, protože mají k dispozici jen*

27 Tamtéž, s. 14. Jacques Le Goff však zároveň dodává, že historická věda již ve starověku překonala onen časový rámec cca 80 let, který bylo možno pojmout přenosem svědectví. Dějepisectví začalo systematicky shromažďovat písemné dokumenty. Ve vztahu k „vzájemné vazbě“ dějin a paměti není Jacques Le Goff nijak nadšen z toho, že „prožívaná minulost“ v paměti by měla konkurovat tradičním postupům historiografie. V zásadě upozorňuje na metodologickou nezakotvenost práce s pamětí a také se ohrazuje proti označování paměti za něco v zásadě korektnějšího než je „politicky manipulovatelná“ historická věda. K tomu uvádí: „*Dnešní naivní přístupy jako by téměř ztotožňovaly první pojem s druhým, a dokonce jako by svým způsobem kladly paměť na první místo jako autentičtější, pravdivější než historie, která je údajně umělá a spočívá především v manipulaci paměti.*“ In: Tamtéž, s. 9-10.

28 T. TODOROV, *Paměť před historií*, s. 35.

svou konkrétní zkušenost. Lze říci, že veškerá jejich pozornost se soustřeďuje na predikát: kvalifikují událost a reprodukují stopu, kterou v nich zanechala.²⁹

Ani odlišnost „jazykového odkazování“,³⁰ která panuje mezi historií a pamětí, by tedy neměla být argumentem, pomocí kterého bychom paměť izolovali od poznání minulosti. Vyprávění pamětníka dané události nám sice nenabídne totožný obraz minulosti jako například konkrétní písemný pramen, který je uložen v archivu, ale pro změnu nám slovy Tzvetana Todorova „*umožní prožít znovu onu akci a znovu pocítit to, oč v ní šlo, lépe než to umožňují data, jména a čísla.*“³¹ Paměť tak může být v duchu charakteristiky Dušana Třeštíka vnímána nejen jako jisté „*alternativní dějiny*“, ale především je dokladem našeho „*autentického vztahu k minulosti.*“³² Žijeme s minulostí, časový rozměr naší existence je plný, a tím vlastně i smysluplný.

Je samozřejmé, že lidský život je plný „*duševních zkušeností*“, zážitků a prožitků, které pro běžnou reflexi historiografie jsou jen velmi obtížně přístupné. Byla by však obrovská škoda chtít tyto jevy z lidské minulosti vytěsnit. Jak k této otázce výstižně poznamenává jeden z mediálně nejznámějších českých přeživších, spisovatel Arnošt Lustig: „*I osobní historie je historie. Jako je jizva důkazem rány. Prošlý kalendář svědectvím o době. Vyschlá studna připomínkou vody.*“³³ Není zde podstatné, že Lustig používá pro paměť pojem „*osobní historie*“. Zásadní je spisovatelův apel na to, aby tento „*typ dějinné zkušenosti*“ nezůstal opomenut, protože slovy Tzvetana Todorova „*tyto zážitky neexistují o nic méně než hmotná fakta.*“³⁴ Pro historii, která se pečlivě stará o ověření svých důkazů a tvrzení, je mnohdy snazší takovéto fenomény

29 Tamtéž, s. 36.

30 Tamtéž, s. 36.

31 Tamtéž, s. 37.

32 Třeštík, D.: *O dějinách a paměti.*

33 A. LUSTIG, *Paměť*, in: Eseje: vybrané texty [1965-2008], Praha 2009, s. 58.

34 T. TODOROV, *Paměť před historií*, s. 35.

ignorovat, než se je snažit uchopit. „Paměť se (však) nestará o ověření, a proto nemá takové zábrany; nebývalým způsobem nám tedy osvětluje podstatné stránky zkušenosti.“³⁵

Nejenom mezi přeživšími šoa, ale také v historické obci má (spolu s Janem Assmannem), stále více odborníků pocit, že by stoupající zájem o paměť mělo dějepisectví brát vážně. Jistě nejde jen o častější využívání nových (alternativních) metod poznání. Takto může být chápána například aplikace orálně historického výzkumu v badatelské práci, kdy nám právě oral history umožňuje obsahy paměti vůbec poznat.³⁶ Důležitou problematikou, ke které paměť historii přivádí, je rovněž promyšlení role dějepisectví, kterou zastává v historické kultuře dané společnosti. Z toho pochopitelně vyplývá také otázka vztahu historiografie k didaktice dějepisu. „Žádná jiná věda totiž není tolik odkázána na laiky (a na formy udržování paměti a její konfrontování s věděním) jako dějepisectví; je však na laiky zároveň vázána i v tom, že právě laici pro pozdější bádání generují o své době prameny (...), a konec konců je na ně vázána i v tom, že laici jsou nakonec důležitými konzumenty výsledků,“³⁷ upozorňuje sociolog a historik Miloš Havelka.

Pokud má historická věda ambice být důležitým pilířem neustále se vyvíjející historické kultury³⁸ a nechce se uzavřít v postavení „kolektivní paměti

35 Tamtéž, s. 35-36.

36 Podrobněji například: E. DOMAŇSKA, *Historie nekonwencionalne*, Poznaň 2006, s. 78.

37 M. HAVELKA, *Ideje, dějiny, společnost: studie k historické sociologii vědění*, Brno 2010, s. 139.

38 Historickou kulturu zde chápeme jako součást kultury obecné. V zásadě se jedná o celek historického myšlení (historického poznání, historického vědomí a historického povědomí) v jehož centrálním místě se nachází historická věda. Tou však pochopitelně historická kultura „nekončí“, protože prostor historické kultury dále „vyplňují“ média, školní vzdělávání, literatura, žurnalistika, politika, paměť atd. Dlouhodobě se této otázce v českém prostředí věnuje historik Zdeněk Beneš. Více: Z. BENEŠ, *Historický text a historická kultura*, Praha 1995. Z novějších textů k této otázce připomeňme například: Z. BENEŠ, *Mezi dějinami, dějepisectvím a pamětí*, in: J. Šubrt (ed.),

historiků – profesionálů,³⁹ pak by měl být dialog s pamětí (a ostatními faktory, které nám pomáhají porozumět minulosti)⁴⁰ pro historiky stále běžnější skutečností. V souvislosti s úvahou nad úlohou svědectví přeživších šoa a také ve snaze usvědčit popírače nacistických zločinů ze lži, která má zbavit pamětníky genocidy jejich pravdy prožitého, filozof Jean Françoise Lyotard k potřebě dalších (a nejen čistě kognitivních) rovin v historickém myšlení uvedl: „*Přísluší tedy historikovi, aby bral v počet nejenom škodu nýbrž i křivdu? Nikoli realitu, nýbrž onu meta-realitu, již je zničení reality? Nikoli svědectví, ale to, co zbývá ze svědectví, když je zničeno (dilematem), totiž pocit? Pak je ale třeba, aby historik skoncoval s monopolem přiznávaným kognitivnímu režimu vět týkajících se historie a aby se odvážil propůjčit sluch tomu, co není prezentované v pravidlech poznávání.*“⁴¹ O související skutečnosti, že by se měla paměť rovněž stát také nedílnou součástí didaktických materiálů a vzdělávání obecně, bude pojednáno ještě později.

Historické vědomí jako předmět badatelského zájmu: teorie a výzkum, Kolín 2010, s. 11-20.

- 39 Zdeněk Vašíček a Françoise Mayer předkládají čtenáři v knize „Minulost a současnost, paměť a dějiny“ k dispozici možná až lehce provokativní názor, o kterém jistě však stojí popřemýšlet. Poté, co „klasicky“ dělí paměť na individuální a kolektivní, upozorňují, že vlastně „*dějiny jsou jakousi kolektivní pamětí historiků.*“ In: Z. VAŠÍČEK – F. MAYER, *Minulost a současnost, paměť a dějiny*, Brno 2008, s. 162.
- 40 Vedle paměti respektive spolu s ní jsou takovými interdisciplinárními fenomény například také emoce, empatie, estetické hodnoty, etické hodnoty apod. Podrobněji k tomuto například: E. DOMAŇSKA, *Historie niekonwencjonalne*, s. 78.
- 41 J. F. LYOTARD, *Rozepře*. Praha 1998, s. 108.

1.2. Paměť jako nástroj i předmět nekonvenčního dějepisectví

Totožnou otázku o proměně způsobu fungování historické vědy jako si položil Jann Assmann či Tzvetan Todorov, si klade polská historička Ewa Domańska. Věnujme alespoň krátký úsek práce jejímu pojetí vztahu historie a paměti. Také Ewa Domańska se v souvislosti s nárůstem zájmu o paměť táže, jak by měla historiografie pod vlivem paměti pracovat. Dospívá k principiálnímu odlišení konvenční neboli akademické historiografie („historia konwencjonalna“) od historie nekonvenční („historia niekonwencjonalna“).⁴²

Z důvodu dlouhodobého opomíjení některých témat konvenční historiografií zůstal k dispozici prostor, který je podle Domaňské nekonvenční historiografii k dispozici.⁴³ Ukazuje se, že prostor, který má nekonvenční histo-

42 E. DOMAŃSKA, *Historie niekonwencjonalne*. Jak také k této otázce upozorňuje v úvaze „Dějiny běží o život“ Milan Kreuzzieger, když charakterizuje vývoj dějepisectví v posledních desetiletích jako jisté rozdělení historiografie na „starou“ a „novou“. Milan Kreuzzieger k tomu doplňuje: „Tradiční historiografie je založena na postulátu dvojité transparence: 1. Historický text je považován za transparentní vzhledem k historické realitě, s níž je spojen a jež text 'zjevuje', objevuje poprvé. Skrze text můžeme jakoby nahlédnout do minulosti. 2. Historický text je transparentní vzhledem k historikovu soudu o určitém úseku minulosti. Jinak řečeno, vzhledem k historiografické intenci, s níž píše text. (...) Pro novou historiografii je text centrální, ale není již kukátkem do minulosti či výsledkem autorské intence. Protože už není transparentní, vyvolává konflikty, váhání, dvojznačnosti, ambivalence – ukazuje svou problematickosti, nejasnost. Jako v psychoanalýze odmítáme přijmout primární vysvětlení a hledáme, co je za ním skryto, nevysloveno.“ In: M. KREUZZIEGER, *Dějiny běží o život*, in: K. Bláhová – O. Sládek (ed.), *O psaní dějin*, Praha 2007, s. 127, 129.

43 „...można więc powiedzieć, że historia niekonwencjonalna przechowuje to, co z historii akademickiej zostało wyparte, bo uznane zostało za nienaukowe i nieodpowiadające uznawanym w akademii standardom uprawiania i prezentowania wyników badań.“ In: E. DOMAŃSKA, *Historie niekonwencjonalne*, s. 60.

riografie a její bádání k dispozici, není nijak nepodstatný. Nelze ho dále obcházet a ani nelze zavírat oči před skutečností, že sledovaná témata existují. Klíčovou kategorií v celé nově vymezené humanitní vědě je podle Domaňské pojem autentičnost („szczerość“). Ta je chápána jako hodnota, či dokonce postoj, který respektuje při poznávání minulého například subjektivitu, vcítění, emoce, formulovanou životní zkušenost i pamět.⁴⁴

Zatímco konvenční dějepisectví tradičně formuluje své vědecké závěry na základě objektivních písemných pramenů a ve své prezentované formě se snaží působit maximálně realisticky, nekonvenční historiografie je naproti tomu výrazně subjektivní.⁴⁵ Otázkou však je, zda objektivní písemné prameny skutečně vždy vypovídají o historické realitě, nebo ve skutečnosti předkládají jen model této reality. Na to upozorňuje Michel Foucault, když v knize „Archeologie vědění“ uvádí: „...historie ve své tradiční formě memorovala monumenty minulosti, transformovala je v dokumenty a nechávala promluvit stopy, které samy o sobě jsou často neverbální či říkají mlčky něco jiného, než o čem

44 „W nowej humanistyce, w łonie której powstaje wiele prac nurtu historii niekonwencjonalnej, szczerość pojmowana jako wartość, kategoria filozoficzna czy zasada z odrodzeniem zainteresowania uczuciami i emocjami, empatią, subiektywnością, doświadczeniem i pamięcią.“ In: Tamtéž, s. 64.

45 Konkrétně Ewa Domańska k „odlišení“ epistemologie nekonvenční historiografie dodává: „Emocje, empatia i szczerość stają się ważnymi kategoriami analizy oraz zasadniczymi elementami nowej epistemologii, której inne składniki stanowią: interdyscyplinarność, badania prowadzone w kategoriach ‘rasy, klasy, płci kulturowej’, wprowadzanie nowych kategorii badawczych, takich jak: diaspora, hybrydyczność, pogranicze, mimikra; strategiczny esencjalizm, duża rola historii oralnej oraz historii kultury popularnej, szukanie alternatywnych sposobów przedstawiania efektów badań (odejście od odpersonalizowanej, obiektywnej narracji oraz stylu charakterystycznego dla XIX-wiecznej powieści realistycznej); wskazanie na zasadniczą rolę podmiotu-autora, stającego się głosem wypowiadających się w imieniu społeczności, której jest członkiem; pisanie o przeszłości, którego celem jest jej odnalezienie i przywrócenie.“ In: Tamtéž, s. 76-77.

mluví...“⁴⁶ Když už jsou na tomto místě využívána stanoviska postmoderní filozofie, je vhodné nevynechat snad ještě základnější tezi, která vyjadřuje pochybnost o tom, zda je vůbec v možnostech historie jako vědy dosáhnout nějaké objektivity. „*Posvátnou krávou historie byl postulát ´objektivity´. Postmoderní mluvčí ho ostře kritizovali. Jestliže chápeme historické světy jako možné rekonstrukce minulosti, pak se otázka objektivity jeví v jiném světle. Každý historický svět je subjektivní konstrukt, protože jeho autor je osoba s individuálním přesvědčením, s určitým rozsahem znalostí, s určitou ideologickou pozicí a myslící v určitém teoretickém rámci a v určité dějinné situaci,*“⁴⁷ konstatuje Lubomír Doležel. Pochopitelně jistá kontrola těchto subjektivních konstruktů (historických světů) existuje a není rozhodně věcí libovůle.⁴⁸ Podstatné však podle Doležela zůstává, že nelze jednostranně historii označovat jako objektivní. Například oproti subjektivní paměti.

Uveďme také, že se nekonvenční dějepisectví navenek prezentuje značně rozvolněnými způsoby narace, nebojí se experimentovat s vyprávěcími styly, nezdráhá se opouštět klasické formy historického výkladu a používat metaforická vyjádření, ale také se oproti konvenčnímu přístupu opírá o jiné zdroje, než jsou jen psané texty. Stranou zájmu tak nezůstávají komiksy, fotografie, filmy, pomníky, památníky, webové stránky a samozřejmě také již mnohokrát zmiňovaná ústní vyprávění. Zkrátka otevírá se obrovský prostor pro uplatnění paměti.

Možná se nekonvenční historiografii nedaří vždy plně uspokojit touhu po (tradičně pojatém) vědeckém poznání pravdy, na stranu druhou se díky jejímu zaměření objevují v popisu minulosti kategorie ontologické, estetické či

46 M. FOUCAULT, *Archeologie vědění*, Praha 2002, s. 15.

47 L. DOLEŽEL, *Fikce a historie v období postmoderny*, Praha 2008, s. 41.

48 Ke kontrole historických konstruktů Lubomír Doležel dále doplňuje: „*Ocenění jejich adekvátnosti není záležitostí subjektivního mínění nebo parochiálního předsudku; je to výsledek supraindividuální poznávací činnosti.*“ In: Tamtéž, s. 42.

etické.⁴⁹ Podobně jako tyto kategorie běžně užíváme v našem každodenním životě, chce nekonvenční dějepisectví, aby zaznívaly při zobrazení minulosti. Pozornost je v nekonvenční historiografii přenesena od tradičního popisu více k hodnocení. Slovy filozofa Michela Foucaulta tím, že se změnil postoj k dokumentu (pramenu), již není „*primárním cílem dokument interpretovat, určit, zda říká pravdu a jaká je jeho vlastní vyjadřovací hodnota, nýbrž pracovat na něm zevnitř a rozvíjet jej. (...) Dokument již tedy pro historii není netečným materiálem.*“⁵⁰

Nebrat výše zmíněné faktory na zřetel, by se mnohdy rovnalo lhostejnému vyhazování informací do prostoru zapomnění. Hlavní problém spočívá v tom, že nemáme kvůli povaze pramene žádnou jistotu, zda ho ještě podruhé budeme moci použít. Taková šance se obzvláště v případě paměti opakovat nemusí. Výstižně problém vyjádřil spisovatel Arnošt Lustig, když napsal: „*Historie se opírá buď o pravdu, o nic jiného než pravdu, nebo to není historie. Čas je matkou pravdy, ale chvílemi i matkou lži. Pravda je unavena. Časem se začne podobat staré ženě. Mám strach, že i pravda může umřít.*“⁵¹

49 „*Epistemologiczny imperializm dyskursu naukowego blokował i chronił rozumienie źródła przed możliwymi ontologicznymi, estetycznymi i etycznymi rozważaniami.*“ In: E. DOMAŃSKA, *Historie niekonwencjonalne*, s. 170.

50 M. FOUCAULT, *Archeologie vědění*, s. 14 - 15.

51 A. LUSTIG, *Eseje: vybrané texty [1965-2008]*, s. 81.

Zájem o paměť

*„Paměť je duchovní páteř, bez které se naše tělo pokříví.
Zapomnění je Atlantida, která už neodvratně zmizela
pod ledovými vodami oceánu.“*

Arnošt Lustig

Položme si nyní otázku po zvyšujícím se zájmu o problematiku paměti. Tento nárůst není charakteristický jen pro historiografii, ale i pro ostatní společenské vědy. Dejme prostor dotazu, který ve většině společenskovědních prací zůstává poněkud stranou. Proč v posledních desetiletích stoupl zájem o paměť?

2.1. Nesamozřejmost otázky po vzestupu tématu paměti

Aktuální popularita tématu paměti často vede až k jakési samozřejmosti v zacházení s tímto pojmem a ani prostředí historiografie v tomto nezůstává výjimkou. Autoři si otázku po vzrůstajícím zájmu o paměť kladou opravdu jen výjimečně. Proč však zájem o paměť neexistoval v této hojně podobě již dříve?

Proč je tomu ve frekventovanější míře až v době současné či relativně nedáv-
né? Jaké jsou důvody narůstajícího zájmu o fenomén paměti?

Na výše uvedené otázky nabízí několik přesvědčivých odpovědí archeolog
Jan Assmann. Ten vychází z Halbwachsova vymezení fenoménu „kolektivní
paměti,“⁵² ale mnohem více se v knize „Kultura a paměť“⁵³ věnuje otázce “kul-
turní paměti”. Nutno konstatovat, že v žádném případě Assmann nepovažuje
konjunkturu sledovaného jevu za pouhou náhodu.⁵⁴

Zájem o vzpomínku (nejen jako předmět historického studia) odkazuje
svým původem podle archeologa Jana Assmanna hned ke třem klíčovým fak-
torům. Ve zkratce zmiňme, že se jedná o vyspělé technologie, etické hodnoty
a vyrovnávání se s pamětí přeživších.

52 M. HALBWACHS, *Kolektivní paměť*, Praha 2009. Francouzský sociolog Maurice Halbwach-
chs vymezuje ve svých textech pojem kolektivní paměti hned několikrát. V principu
odděluje individuální a kolektivní paměť, kdy individuální paměť respektive vzpomín-
ky jsou „známy pouze nám a (...) jsme schopni /je/ objevit pouze my. (Individuální
vzpomínky pozn. autor) se odlišují vyšší mírou komplexnosti podmínek nutných pro je-
jich oživení.“ Naproti tomu v případě kolektivní paměti (vzpomínek) se „rekonstrukce
musí odehrávat na základě sdílených informací a myšlenek, které se nacházejí zároveň
v naší mysli a v myslích ostatních, protože mezi nimi opakovaně přecházejí. Tohoto
kontinuálního sdílení informací lze dosáhnout jen tehdy, jsme-li dlouhodobě součástí
stejněho společenství.“ O kolektivní paměť se podle Maurice Halbwachse jedná tehdy,
„oživujeme-li ze života naší skupiny událost nahlíženou právě z pohledu této skupiny,
a to i v případě fyzické nepřítomnosti členů skupiny.“ In: Tamtéž, s. 63-88.

53 J. ASSMANN, *Kultura a paměť*, Praha 2001.

54 J. ASSMANN, *Kultura a paměť*, s. 15.

2.2. Technika, technologie a paměť

Jako první důvod uvádí Jan Assmann obdivuhodný technický a technologický rozvoj elektronických médií (včetně masmédií) a výpočetní techniky, když konstatuje: „*Prožíváme kulturní revoluci, která se svým významem vyrovná vynálezu knihtisku a ještě dříve písma.*“⁵⁵ Možnosti zaznamenávat, archivovat a dále využívat obrovské množství dat (a tedy i lidských vzpomínek) se v současné době dostaly do rozměrů, které byly pro předcházející generace jen stěží představitelné. „*Pro záznam toho, co vnímají oko a ucho, byla v našem věku vynalezena řada externích pamětí: magnetofony, video, CD, počítačové paměti. Obraz a zvuk je nyní možno přemísťovat v prostoru a čase, jsou opakovatelné, reprodukovatelné v míře, jež se před jedním a půl stoletím zdála nemyslitelnou,*“⁵⁶ oceňuje v knize „*Metafory paměti*“⁵⁷ míru technického pokroku v této záležitosti Douwe Draaisma. „*Žijeme v době externích pamětí.*“⁵⁸

Máme vlastně k dispozici velmi vyspělé „umělé paměti“.⁵⁹ Ať již v podobě výše zmiňovaných osobních počítačů,⁶⁰ nosičů dat, celých elektronických ar-

55 Tamtéž, s. 15. K otázce elektronického uchování „pramenů“ se v knize „Paměť a dějiny“ vyjadřuje rovněž její autor francouzský historik Jacques Le Goff, když v předmluvě k italskému vydání knihy (1986) uvádí: „*Zároveň došlo k rozšíření pramenné základny. Tradiční historie ji omezovala na texty a objevy archeologie. (...) Dnes zahrnují dokumenty slovo, obraz, gesta. Budují se orální archivy...(...). Se zavedením počítačů zažilo revoluci i archivování dokumentů.*“ In: J. LE GOFF, *Paměť a dějiny*, s. 15.

56 D. DRAAISMA, *Metafory paměti*, Praha 2003, s. 11.

57 Tamtéž.

58 Tamtéž, s. 49.

59 „*Proti pomijivosti, která je dána smrtelností paměti, se bráníme vytvářením umělých pamětí. Nejstarší protézou pro vzpomínání je písmo...*“ In: Tamtéž, s. 10.

60 Vztahu rozvoje výpočetní techniky, matematiky, společenských věd, psychologie a filozofie si všímá v knize „*Metafory paměti*“ Douwe Draaisma, když k tomuto uvádí: „*Po vynálezu fotografie a fonografu žádná nová technika neokouzila lidskou imaginaci*

chivů apod. Ty nám umožňují slovy Jana Assmanna „*nevidané rozšíření opětovného uchopení uložených sdělení a informací.*“⁶¹ Prakticky v totožném duchu doplňuje Assmannovu charakteristiku také již citovaný Douwe Draaisma, když uvádí: „*Tyto umělé paměti nejen že poskytly přirozené paměti podporu, odlehčily ji a v některých místech nahradily...*“⁶²

Douwe Draaisma si mimochodem (v souvislosti s vyzdvižením významu umělých pamětí pro život člověka) všímá rovněž zajímavé faktu, když uvádí, jakým způsobem umělé paměti zpětně „*formulovaly naše názory na vzpomínání a zapomínání.*“⁶³ Procesy individuální a často i kolektivní paměti tak na sebe „nabraly“ podobu umělých pamětí, když byly právě za pomoci těchto metafor⁶⁴ popisovány. „*Od počátku - to znamená od doby voskové tabulky - je lidské vzpomínání a zapomínání popisováno v pojmech, které jsou převzaty z protetických pamětí.*“⁶⁵

tak jako počítač. První počítače začaly fungovat během druhé světové války. Jejich operace inspirovaly od počátku matematiky, filozofy a psychology k úvahám o vztahu mezi lidským myšlením a chováním strojů. Od 50. let 20. století se stal počítač převládající metaforou v kognitivní vědě, oblasti výzkumu, která je zaměřena na zpracování znalostí. Tato hegemonie trvala až do poloviny 80. let.“

In: Tamtéž, s. 147.

61 J. ASSMANN, *Kultura a paměť*, s. 26.

62 D. DRAAISMA, *Metafory paměti*, s. 11. Prakticky v totožném duchu připomíná hodnocení vzniku a rozšíření umělých pamětí také francouzský historik Jacques Le Goff, když odkazuje ve své knize „Paměť a dějiny“ na výstižnou charakteristiku Henriho Atlana: „*Užívání mluveného a později psaného jazyka je skutečně úžasným rozšířením možností uskladňování paměti, která díky tomu může překročit fyzické hranice našeho těla a být uložena buď u jiných jedinců, nebo v knihovnách.*“ In: J. LE GOFF, *Paměť a dějiny*, s. 69.

63 D. DRAAISMA, *Metafory paměti*, s. 11.

64 „*Metafory jsou zkamenělí průvodci, pomáhající čtenáři odhadnout stáří textu, v němž se nacházejí.*“ In: Tamtéž, s. 12.

65 Tamtéž, s. 33.

Postupem času⁶⁶ se tedy metaforou paměti jakožto voskové tabulky⁶⁷ stává prostor, kde bylo skladováno něco cenného, ještě později se paměť „stává“ knihou a kniha zároveň pamětí. Pochopitelně se opis principů fungování naší paměti nemohl zastavit u knihy, a tak se staly vhodným metaforickým vyjádřením rovněž camera obscura, fonograf, daguerrotypie, fotografie, film a počítač.⁶⁸

66 „...výzkum paměti se v posledních letech silně inspiruje analogií s digitálními počítači,“ uvádí v knize „Vaše paměť“ Alan Baddeley. In: A. BADDELEY, *Vaše paměť*, Brno 1999, s. 189.

67 O fungování paměti jako principu „vtiskování“ do voskové tabulky pojednávají například Platón v dialogu „Theaitétos“, dále kupříkladu Marcus Fabius Quintilianus v „Základech rétoriky“ nebo také Aristoteles v pojednání „O paměti“. Právě v Platónově dialogu „Theaitétos“ se objevuje dobové vyjádření pojetí a fungování paměti takřka v klasické podobě. Za pozornost stojí, že součástí pojetí je rovněž objasnění otázky zapomínání, které je chápáno jako jistá součást paměti. Sókrates v dialogu vysvětluje v podstatě celou problematiku v následujících větách: „*Sókrates: Nuže měj za to, v zájmu úvahy, že v našich duších je vosková hmota, u toho větší, u onoho menší, a u toho z čistšího vosku, u onoho ze špinavějšího, a zde z příliš tvrdého, u některých z příliš měkkého, u některých však z náležitého. (...)...a že do této hmoty vtiskujeme, cokoli si chceme zapamatovat z toho, co uvidíme nebo uslyšíme nebo si sami vymyslíme, podkládající ji pod vjemy a myšlenky, jako když vtiskujeme znaky pečetních prstenů, a cokoli se vytiskne, to že si pamatujeme a víme to, dokud tam jest obrazu toho; cokoli však se setře nebo cokoli se nemůže vytisknouti, to že jsme zapomněli a nevíme.*“ In: PLATÓN, *Theaitétos*, Praha 1995, s. 79.

68 Douwe Draaisma se u metafory lidské paměti jako fungujícího počítače věnuje na stránkách knihy „Metafory paměti“ hned několikrát. Oceňuje význam počítačové paměti i obrovský rozvoj výpočetní techniky v posledních sedesáti letech. Na straně druhé však také „varuje“ před přílišným ztotožněním fungování bezchybného stroje s lidskou pamětí, když k tomuto uvádí: „*Paměť počítače je příliš dokonalá. Její bezchybnost je její největší vadou. Lidská paměť je nástroj, který když na to přijde, lže a podvádí. Zkresluje, prosévá a deformuje, hodí se na to jedno mnohem lépe než druhé. Na rozdíl od počítačové paměti lidská paměť neposlouchá příkazy.*“ In: D. DRAAISMA, *Metafory paměti*, s. 173.

Srovnáním lidské paměti s pamětí počítače se rovněž zabýval Alan Baddeley. Ten umělo paměť počítače rozhodně nevnímá jako jednoznačně „dokonalou“ a upozorňuje na to, že výpočetní technika stejně k zacházení s daty potřebuje prvotní impulsy od člověka.

Význam využití „počítačové paměti“ pro chod soudobé civilizace pozitivně oceňuje také francouzský medievista Jacques Le Goff. Ten se dokonce nezdráhá použít v této souvislosti termínu revoluce: *„Zvraty, jež paměť zaznamenává ve 20. století, především po roce 1950, však představují opravdovou revoluci. Elektronická paměť je pouze jedním z jejích prvků, nepochybně však prvkem nejpůsobivějším.“*⁶⁹

Za alespoň krátkou zmínku jistě stojí skutečnost, že egyptolog Jan Assmann upozornil v souvislosti s rozvojem „externalizované paměti“⁷⁰ současných technologií také na dva historicky vzdálenější milníky rozvoje uchování a přenosu „informací.“ Jedná se o vznik písma a vynález knihtisku.

Před vznikem písma měla paměť a s ní spjatá vzpomínka podle historika Le Goffa *„více volnosti a tvořivého uplatnění“*⁷¹ než po počátku jeho používání. *„Paměť společností bez písma, předávaná učením, není paměťí ‘doslovnou’, jak se naopak obecně soudí. (...) Lidé ztělesňující paměť, v tomto případě vypravěči /specialisté na paměť/, nehrají stejnou roli jako učitelé ve škole (...) a nepěstují mechanické, automatické učení. (...) Kolektivní paměť zde tedy zřejmě funguje na základě ‘tvořivé rekonstrukce’, a nikoli na základě mechanického memorování.“*⁷²

Rovněž ztráta dat může být u počítače paradoxně mnohem snazší než je tomu u paměti lidské. Alan Baddeley k metafoře paměti jako počítače uvádí: *„Počítače uchovávají informace na konkrétních místech v paměti, a pokud je tato adresa známá, je k paměti přístup a informace jsou vyhledávány v dokonalé podobě. Bez přesného udání místa uložení v paměti je však hledání zcela marné. Lidská paměť je naopak schopna poskytnout důležitější rysy události, ale jemné detaily z ní nezískáme. Informace se v počítači obvykle uchovávají na jednom místě, takže když dojde k jeho přepsání nebo zničení, dojde i ke ztrátě informací. Lidská paměť se naopak vyznačuje ‘povoleným vyhasínáním’.“*

In: A. BADDELEY, *Vaše paměť*, s. 190.

69 J. LE GOFF, *Paměť a dějiny*, s. 104.

70 J. ASSMANN, *Kultura a paměť*, s. 26.

71 J. LE GOFF, *Paměť a dějiny*, s. 73.

72 Tamtéž, s. 73.

Kreativita paměti v stavu před vynálezem písma byla pravděpodobně i zárukou poutavosti příběhů (mýtů), které byly později zapsány a oslovují svým obsahem čtenáře dodnes. Příběh nudný a nezajímavý by si jen sotva našel své posluchače. „Přežít“ mohla jen taková vyprávění, která si našla (ať již z jakéhokoliv důvodu) své publikum, kterému mohl vypravěč „svůj“ příběh předat. Teprve používání písma „*souvisí s hlubokou proměnou kolektivní paměti.*“⁷³

Rovněž přední odborník na mediální problematiku Marshall McLuhan v souvislosti se vznikem a užíváním písma neváhá hodnotit tuto historickou skutečnost jako zásadní zlom v dějinách celého lidstva, když v knize „*Jak rozumět médiím*“⁷⁴ uvádí: „*Ze všech velkých hybridních svazků, plodících obrovské uvolnění energie a obrovské změny, mělo největší vliv setkání písemné a orální kultury. To, že fonetická literárnost dala místo ucha oko, je sociálně i politicky pravděpodobně nejradikálnější explozí, jaká může v nějaké sociální struktuře nastat.*“⁷⁵

Nezanedbatelnou roli sehrál rovněž fakt výběru materiálu, pomocí kterého byl nápis prezentován. Ve starověkém (antickém) světě měl svou důležitou úlohu v předávání paměti kámen. Byl oproti jiným materiálům dostatečnou zárukou viditelnosti, a především trvanlivosti pamětihodné události, o které zápis pojednával. „*Kámen, nejčastěji mramor, sloužil jako opora pro nesmírný náklad paměti. Tyto ´kamenné archivy´ měly oproti archivům ve vlastním smyslu slova navíc jakýsi naléhavě veřejný ráz, přičemž sázely na okázalost a trvanlivost této kamenné a mramorové paměti.*“⁷⁶ Ať již však byl či nyní v současnosti je zvolený materiál pro záznam textu jakýkoli, vždy má „*povahu památníku*“, protože „*surová kolektivní paměť neexistuje*“, doplňuje Jacques Le Goff.⁷⁷

73 Tamtéž, s. 74.

74 M. McLUHAN, *Jak rozumět médiím*, Praha 1991.

75 Tamtéž, s. 57.

76 J. LE GOFF, *Paměť a dějiny*. Praha, s. 75.

77 Tamtéž, s. 75.